

Borbándi János

Közösségi és egyéni traumákról

Az alábbi összefoglaló Thomas Bernhard *Heldenplatz* című darabjára támadt asszociációként íródott, nem szándéka a mű értelmezése, sőt tartalma nincs is vele feltétlenül közvetlen logikai kapcsolatban. A cikk célja elsősorban dr. Virág Teréz társadalmi traumák transzgenerációs megjelenésével kapcsolatos gondolatainak, valamint Vamik D. Volkan nagycsoport-identitással kapcsolatos elméleti és gyakorlati felvetéseinek bemutatása, abból a feltevésből kiindulva, hogy az említett pszichoanalitikusok a csoportidentitás és a társadalmi trauma feldolgozásának témaköréhez kapcsolódó megközelítései támpontot nyújthatnak a közelmúlt és a jelen társadalmi folyamatainak értelmezéséhez.

Volkan elméleti nagycsoport-koncepciója

Vamik D. Volkan pszichiáter, pszichoanalitikus Nico-siában született, török nemzetiségű ciprióta. 1957-ben emigrált az USA-ba, ahol jelenleg mint a washingtoni Pszichoanalitikai Intézet kiképző pszichoanalitikusa dolgozik. Klinikai munkája mellett pszichopolitikai tevékenysége is jelentős. Több olyan egyesület és szervezet alapítója, amelynek célja a nemzetközi konfliktusok során megjelenő agresszió pszichoanalitikus szempontú vizsgálata, illetve megelőzési lehetőségeik kidolgozása. Megfigyelőként részt vett számos nemzetközi – például az arab–izraeli, a horvát–szerb, az Oroszország és a balti államok, valamint a Grúzia és Dél-Oszétia közötti – konfliktus megoldására irányuló nem hivatalos tárgyaláson. Több éven keresztül folytatott kutatómunkát menekülttáborokban és politikai konfliktusok során traumatizált csoportokban.

Megközelítésének központi elemei a nagycsoport-identitás, a nagycsoport-regresszió, illetve a politikai vezetők működése és a regresszió közötti kapcsolat. A „nagycsoport” fogalmán nemzetiségi, etnikai, vallási vagy politikai-ideológiai alapon egymással közösséget vállaló emberek összességét érti, amelynek működésére méretéből és a szerveződés alapját jelentő közös identitásból fakadó speciális szabályszerűségek jellemzőek. Ebben az értelemben nagycsoportot alkothatnak például egy azonos nemzet vagy egy vallási felekezet, esetleg egy politikai mozgalom tagjai, még ha személy szerint nincs is tudomásuk egymás létezéséről. Ezeket a csoportokat olyan ezrek, tíz- és százazrek vagy mil-

liók alkotják, akik életük során sohasem találkoznak egymással, mégis az összetartozás folyamatos érzetével, vagyis azonos nagycsoport-identitással rendelkeznek. Összetartozásuk elsődrendű hordozói olyan közös kulturális elemek, mint a közös nyelv, dalok, táncok, ritmusok, vallás, azonos történelmi emlékezet, más csoportokhoz való viszonyulás. Ezek a konkrét vagy absztrakt szimbólumok és jelek az egyének belső világában az adott nagycsoporttal asszociálódnak, a tagok számára kiemelkedő jelentőségűek, és a csoporthoz tartozás keltette pozitív érzések alapjául szolgálnak. Ezek megosztása, így a csoporthoz tartozás élményének kialakulása kora gyermekkorban kezdődik, a serdülőkort követően megszilárdul, majd egész életen át megmarad. A nagycsoport-identitás mind az egyén, mind a csoport tekintetében igen tartós, és szorosan összekapcsolódik a csoporttagok belső koherenciaérzésével, annak egyik fontos támasza. Volkan a nagycsoport-identitást a tagok személyes identitása felett viselt „második bőrként” jellemzi, amely normál körülmények között szinte észrevehetetlen, azonnal elemi fontosságúvá válik azonban, amint veszély fenyegeti a közösséget vagy az ahhoz kapcsolódó identitást, s ennek fenntartása, megvédelmezése és helyreállítása elsődrendű szükséglet lesz. Az erre irányuló készlet az észlelt fenyegetés mértékével arányosan nő, olyannyira, hogy szélsőséges esetben a tagok akár olyan extrém szadista vagy mazochista működést is tolerálhatnak, mint például a terrorizmus vagy az öngyilkos merényletek. Ha nem is ilyen szélsőséges formában, ám annál kézzelfoghatóbban illusztrálja ezt a jelenséget a 2001. szeptember 11-i terrortámadást követően az USA-ban fellángoló patriotizmus.

A nagycsoport-identitás kialakulása

A nagycsoport-hoz tartozás élményét társas interakciók és kulturális hatások bonyolult láncolata hozza létre. Ezek széles körű bemutatására itt nincs mód, a cikk eredeti témájával kapcsolatban azonban érdemes kiemelni Volkan „megfelelő célponttal” kapcsolatos koncepcióját. Eszerint a normál fejlődés során integrálhatatlan, abszolút mértékben jó vagy rossz lelki tartalmak egy része – a gondozók tudatos és tudattalan nyomására – a való világnak a nagycsoport és így a szülői környezet számára jelentős kulturális tartalmakat hordozó elemeibe helyeződik át, azaz externalizálódik. Ezek az objektumok aztán a gyerekek primitív érzelmi állapotaival

telített „tartályokként” funkcionálnak. Volkan példaként a cowboykalapot említi mint az amerikai gyerekek szemében az abszolút jó tartalmak hordozóját, de hasonló szerepet tölthet be Magyarországon a kislányok számára a '48-as huszárcsákó is. Ehhez hasonló úton nyer gyermekkorban érzelmi töltést a Himnusz vagy a nemzeti lobogó is („piros, fehér, zöld: ez a magyar föld”). Ugyanilyen módon externalizálódnak rossz tartalmak egyéb, gyakran a csoport számára a „másokat”, az „ellenséget” megjelenítő objektumokba. Volkan például szégyenkezve ugyan, mégis újra és újra azon kapja magát, hogy bármilyen szimpatikusan játszik is a török nemzeti csapat a futballvilágbajnokságokon, képtelen neki tiszta szívből szurkolni: „török gyerek megvágta, magyar gyerek gyógyítja” – úgy tűnik, neki ettől „véres a lába”.

Ezek az elemek, pontosabban az általuk képviselt megkérdőjelezhetetlen érzelmi tölteten való osztozás láthatatlan szövetséget hoz létre a gyerekek és később a felnőttek között, így a csoportidentitás, az egyén számára pedig a csoporthoz tartozás fontos hordozóivá, közös „büszkeségeinkké” és „ellenségeinkké” válnak. (Éppen emiatt érinti a tagokat olyan drámai erővel az ezekből vagy az általuk képviselt lelki tartalmakban való osztozásból, végeredményben a csoportból való kirekesztés, megkülönböztetés.)

A Himnusz vagy a zászló már nem pusztán szimbolizálja a nemzetet, hanem maga válik a nemzetté (ezért olyan jelentős momentum, ha például egy csata közepette megszerzik vagy megsemmisítik az ellenség lobogóját). Azokra a helyzetekre, amikor a csoportidentitás veszélybe kerül, vagy megkérdőjeleződik, a csoport hajlamos regresszív jellegű viselkedési formákkal reagálni, így például a közösséget, az összetartozást jelképező objektumok elveszítik szimbolikus jellegüket, visszanyerik eredeti nyers tartalmukat. Ez a jelenség fordítva is megfigyelhető: az ilyen objektumok rombolása az egész csoport identitása ellen indított támadásként jelenik meg, és regresszióhoz vezet. Micsoda nemzeti felzúdulást kelt, ha egy sporteseményen hibásan vagy akár csak szokatlan formában játsszák el a nemzeti himnusz!

Ugyanakkor minél bizonytalanabb a nagycsoport-identitás – például a csoportok közötti konfliktus esetén –, annál fenyegetőbb annak elvesztése, vagyis annál kevésbé lehetséges a negatív tartalmakat hordozó, „ellenséges” csoportokkal való empátia, illetve az egyéb érett megoldások alkalmazása. Az ellenségesnek tételzett csoporttól való elhatárolódásra való késztetés jelenségét jól példázzák a második világháború kitörését követően a japán származású amerikai állampolgárok elleni atrocitások. A Pearl Harbort érő japán támadást és az USA hadba lépését követően az amerikai lakosság és a hadvezetés egyaránt potenciális kémeknek és szabotőröknek tartotta őket. John L. DeWitt altábornagy, a nyugati védelmi parancsnokság vezetője több alkalommal kifejtette a sajtónak, hogy „egy japcsi mindig is japcsi marad [...] függetlenül attól, hogy amerikai állampolgár-e”. Ezt követően a 8066-os elnöki rendelet értelmében nyolcvanezer (elsősorban japán származású) amerikai állampolgárt internáltak koncentrációs táborokba, s jelentős részüket a háború végéig ott tartották.

Volkan nagycsoport-regresszióról akkor beszél, amikor a csoport tagjainak jelentős része osztozik bizonyos, regresszióhoz köthető (lélektani értelemben általában a végtelenségig leegyszerűsítő és az önreflexiót tökéletesen nélkülöző, „mi = jók, ők = rossz” jellegű) viselkedési, gondolkodási mintákban, szorongásokban vagy egyéb elhárításokban. A nagycsoport-regresszió gyakran a csoportot érő trauma – jelentős emberi, anyagi, esetleg területi veszteség, a hatékonyságérzet elvesztése, más csoporttól elszenvedett megaláztatás – nyomán jelenik meg. Optimális esetben a regresszió átmeneti, a csoport feldolgozza a traumát, így a veszteséggel való megbékélést követően a csoportidentitás stabilizálódik. Amennyiben ez nem történik meg, a csoport (és a vezető) működését továbbra is jelentős mértékben az identitás fenntartásának és helyreállításának kérdései határozzák meg, a csoport fogékony marad a regresszív jellegű megoldásokra.

Választott traumák

Volkan szerint a csoportidentitás fenntartásában kiemelkedő szerepük van az ún. „választott traumáknak”. A „választott” jelző arra utal, hogy a csoportot a történelem során óhatatlanul sújtó traumatikus események közül melyik marad generációkon keresztül feldolgozatlan és ebben az állapotában megőrzött. A választott trauma a nagycsoport ősei által a múltban elszenvedett viktimizáció mentális reprezentációjának életre kelése. Úgy alakul ki, hogy a csoportnak a múltban valószínűleg traumatizált tagjai nem tudták feldolgozni és elgyászolni az „ellenség” által okozott súlyos veszteséget, megaláztatást és megsemmisítést, s ezt a feladatot tudattalanul a következő generációkra hagyják. Így a csoport – például egy nemzet – generációkon, akár évszázadokon keresztül hordozhatja tudatosan és/vagy tudattalanul a traumatikus esemény mentális reprezentációit, a hozzá kapcsolódó szégyen és megaláztatás érzésével, valamint az ezek tudatosulását megakadályozni hivatott hátrításokkal együtt. Ezek az elemek az idők során a csoport identitásának fontos részeivé, az összetartozás lényegi kötőelemévé válhatnak. Amikor azután – például egy újbóli trauma hatására – a csoport identitása megsérül vagy elbizonytalanodik, a csoport érzelmileg felélesztheti, és ezen keresztül reaktiválhatja a „választott traumát” abból a célból, hogy megerősítse identitását és a túlélésbe vetett hitét. Emellett masszív alapját képezheti a csoportot ért egykori szégyen, megaláztatás, veszteség jóvátételét középpontba helyező ideológiáknak, illetve az ezekhez kapcsolódó politikai és fegyveres akcióknak. A feldolgozott, illetve feldolgozatlan traumák következményeit és hatásait jól érzékelteti a szabadságharc bukását jelentő világségi fegyverletétel, illetve a trianoni döntés történelmi interpretációi közötti különbség. Bár Világosra a mai napig nemzeti gyászhelyként gondolunk, ugyanakkor II. Ferenc József már életében a nemzet közkedvelt uralkodójává, a „boldog békeidőket (!)” megszemélyesítő figurává vált. Kevesebb, mint húsz évvel a szabadságharc bukása után lehetővé vált a kiegyezés, ami aligha jöhetett volna létre a nemzet sikeres gyászmunkája nélkül. Ezzel szemben a hetven évvel későbbi trianoni döntés és annak következményei

máig orvosolatlan és orvosolhatatlan sérelemként, „választott traumaként” élnek a történelmi emlékezetben – a nemzet egyes alcsoportjainak legfőbb identitásképző elemeivé válva.

Úgy vélem, a fentiek koherens elméleti konstrukcióját adják a csoportidentitás elemeinek, kialakulásának és szerepének a közösség életében. A következőkben két, Magyarország közelmúltjához kötődő példával szeretném illusztrálni a nagycsoport-identitás elbizonytalanodásának útját, a csoporton belüli regresszió kialakulását, illetve a feldolgozatlan traumák és a hozzájuk empátia nélkül való viszonyulás következményeit. A két esemény értelmezése azon az előfeltevésen alapul, hogy a magyar társadalomban a keresztény-konzervatív, illetve baloldali-liberális elköteleződéssel rendelkező (al)csoportok a vulkani értelemben vett nagycsoportként funkcionálnak. Elkötelezett tagjaik identitásának tehát egyszerre része a magyarságuk, illetve politikai-világnézeti hovatartozásuk.

2002 februárjában indult útjára a Magyar Szalag Mozgalom – a hivatalban lévő miniszterelnök is csatlakozott hozzá –, azt javasolva a jobboldal támogatóinak, hogy a választások végéig viseljék a nemzetiszínű kokárdát. Ezzel vette kezdetét az a megközelítően nyolc évig tartó időszak, amikor a jobboldal hívei kokárdákkal, illetve az autók antennáira, visszapillantóira erősített vagy karkötőként viselt nemzetiszínű szalaggal különböztették meg magukat. (A jelenség, kevésbé intenzíven, ma is tapasztalható.) A Vulkan-féle megközelítés tükrében – az egyéb történelmi vonatkozásoktól eltekintve – azt mondhatjuk, hogy ezzel az aktussal a nemzeti-konzervatívként azonosítható alcsoport, illetve annak vezetője (az ország miniszterelnöke, tehát egy személyben a teljes nemzetként definiálható nagycsoport vezetője is!) egy, a nagycsoport minden tagja számára kora gyermekkorától megkérdőjelezhetetlenül és egyértelműen pozitív érzések megtestesítőjeként funkcionáló objektumot (lásd „piros-fehér-zöld: ez a magyar föld”) a nagycsoporton belüli alcsoportok közti megkülönböztetés jelévé tett, megszagatva ezzel az összetartozás közös szimbólumok által szőtt hálóját, a kitaszítottság érzését keltve a másik alcsoport tagjaiban.

A 2004. december 5-én Magyarországon a kettős állampolgárság kérdéséről tartott – az ellenzék által kezdeményezett – népszavazást megelőző kampány során az akkor hivatalban lévő miniszterelnök határozottan a „nem” szavazatra buzdított. A nemzeti-konzervatívként definiált alcsoport a trianoni békeszerződés – az identitása egyik legfontosabb elemét jelentő „választott trauma” – legalább részleges megoldásaként és a határon túl élő magyarokkal való szimbolikus egyesülés aktusaként tekintett a kettős állampolgárság lehetőségére. A népszavazásnak lélektani szempontból két hatása volt. Azzal, hogy a nagycsoport aktuális vezetője az ezen alcsoport számára olyan fontos választott trauma feloldása ellen foglalt állást, a közös identitás alapját kérdőjelezte meg, így ez az alcsoport – érthető módon – a továbbiakban nem tudta elfogadni vezetőnek, ami önmagában is regresszív helyzetet teremtett. Másrészt a szavazáson való alacsony részvételi arány miatt úgy tetszhetett számukra, hogy az identitásuk központi elemét jelentő választott trauma, illetve a határon túli magyarokkal való összetartozás kifejezése nem része a

nagycsoport más tagjai/alcsoportjai identitásának. Ennek a tapasztalatnak a hatására ezúttal ők érezhették magukat kirekesztve a nagycsoport közös identitásából.

Dr. Virág Teréz „transzgenerációs trauma”-konceptiója

Az eddigiek nyomán képet alkothatunk arról, milyen hatást gyakorolnak egy közösségre a társadalmi-politikai környezet elbizonytalanodásai nyomán látszólag a semmiből újjáéledő feldolgozatlan traumái, hogyan segítik elő a primitív megoldások előtérbe kerülését a múlt ködéből váratlanul felbukkanó sérelmek és jóvátételi igények. De milyen formában jelenik meg mindez az egyén szintjén?

Dr. Virág Teréz (1930–2000) pszichológus, a Magyar Pszichoanalitikus Egyesület kiképző pszichoanalitikusa, a KÚT pszichoterápiás rendelő megalapítója közel húsz éven keresztül foglalkozott holokauszt-túlélők, valamint másod- és harmadgenerációs leszármazottak pszichoterápiájával. Munkásságának központi eleméi a társadalmi traumatizáció, valamint ennek generációkon átörökítődő hatásai vizsgálata alkotta. A terjedelmi keretek nem teszik lehetővé elméleti felvetéseinek áttekintését, a *Gyermekkori neurotikus állapotok, magatartászavarok történelmi háttere* című 1987-es tanulmányának egyik esetismertetése azonban sűrített, szimbolikus választ ad arra a kérdésre, hogy az elmúlt kevesebb mint száz év magyar történelmének feldolgozatlan traumái hogyan hozzák létre a jelen generációk neurotikus működését. A Zoltánnak nevezett fiatalember pszichoterápiájában a sorozatos, súlyos, magára és másokra nézve is életveszélyes baleseteinek lélektani hátterét kutatva bukkan fel a családi múlt. Zoltán családja anyai ágon keresztény, apai ágon vegyes, zsidó–keresztény származású. Zoltán anyai nagyapja 1944-ben a Don-kanyarnál vesztette életét, a családi legenda szerint egy munkaszolgálatos csoport tartozott a felügyelete alá, és az ő védelmük során halt meg, de pontos adat csak arra vonatkozóan van, hogy nem tért vissza a Don-kanyarból. Apja és apai nagyapja a pesti gettóban élték meg a háborút, ahová a keresztény származású anyja nem követte férjét és gyermekét. Az apai nagyapát 1944-ben a Gestapo elfogta és megkínozta, de túlélte a megpróbáltatásokat. A családban sohasem beszéltek a rejtett múltról.

Virág Teréz megközelítése szerint Zoltán tudattalanul azonosult a családban megjelent agresszor- és áldozati szerepekkel, a balesetek létrejöttében az így létrejött tudattalan homicid és suicid, tehát agresszív és autoagresszív késztetései játszottak döntő szerepet. Balesetei során az elhallgatott és feldolgozatlan családi múlt bukkan fel, nagyon is valóságos – életveszélyes – cselekedetek formájában. Virág Teréz beszámolója szerint a terápiát követően megszakadt a balesetek sorozata.

Zoltán családtörténetében összefonódva jelennek meg a magyarság különböző csoportjainak traumái. A történelem viharainak következtében az elmúlt évszázadban számos társadalmi csoport került (legalább a szavak szintjén) uralkodó, illetve elnyomott helyzetbe egyaránt. Szinte minden csoport, réteg traumatizálódott mások által, és traumatizált is másokat. Mind

a családi, mind a volkani értelemben vett nagycsoportokra jellemző, hogy még ha nem övezi is feltétlenül Zoltán családjához hasonló csend a múltat, memóriájuk ezekből a történetekből többnyire az elszenvedett sérelmeket őrzi, ódzkodik azonban azoknak az eseményeknek az emlékezetben tartásától, amelyek során trauma okozói vagy legalábbis a traumatizáló rendszer hasznélvezői voltak. Vulkan elméletének ismeretében azt mondhatjuk, hogy ezek a vallásuk, származásuk, történelmi sorsuk, közös traumáik által összekovácsolt csoportok a magyar nemzetet alkotó nagycsoporton belül – tudattalan szinten legalábbis – viszonylag homogen nagy alcsoportokat alkotnak. Ezek – a nagycsoport működésének szabályszerűségei szerint – az integrálatlan negatív tartalmak hordozóiként tekintenek a másik nagy alcsoport(ok)ra. Ahogyan az imént láttuk, az ilyen közös „tartályok” elsőrendű célja a csoportidentitás és az egyén csoporthoz tartozása élményének fenntartása, amire annál erősebb az igény, minél erősebb a csoportregresszió. Ugyanakkor, ahogyan Zoltán története illusztrálja, a közelmúlt történelmének összekuszálódó családi szálai, a legkülönbözőbb módokon összekapcsolódó agresszor- és áldozati szerepek nagyon megnehezítik az egyértelmű csoportidentitás fenntartását. Ilyen helyzetben két megoldás kínálkozik. Az első a regresszió, a rendezetlenségek, összeférhetetlenségek kényszeres tagadások, elfojtások, projekciók útján való kezelése: ez vezet a „jók” és a „rosszak”, a „mi” és az

„ők” világához. A második az integráció, egyfajta érett, „felnőtt” megoldás lehetősége, a pozitív és negatív elemek, a saját és a másik egyidejű igazságának elfogadása. Ennek az útnak elengedhetetlen és kétségtelenül kockázatos, fájdalmas, sőt számos ponton kilátástalannak tűnő része az egyéni és közösségi múlt feldolgozása, az elszenvedett sérelmek, veszteségek elfogadásának érdekében kifejtett erőfeszítés. Ugyanakkor csak ez az út kínál – az egyén és a csoport számára egyaránt – lehetőséget arra, hogy a történelem árnyai, a generációkon átörökített tragédiák és veszteségek által determinált létezés helyett a saját életét élhesse.

Irodalom

- Vulkan, V. D. (1998): Transgenerational Transmissions and Chosen Traumas. In <http://www.vamikvolkan.com/Transgenerational-Transmissions-and-Chosen-Traumas.php>
- Vulkan, V. D. (2004): Chosen Trauma, the Political Ideology of Entitlement and Violence. In <http://www.vamikvolkan.com/Chosen-Trauma%2C-the-Political-Ideology-of-Entitlement-and-Violence.php>
- Vulkan, Vamik D. (2006): Large-group Psychology in Its Own Right. In <http://www.vamikvolkan.com/Large-Group-Psychology-in-Its-Own-Right.php>
- Vida, I. K.: A japán-amerikaiak internálása a második világháborúban. In *Múlt-kor* történelmi portál: http://mult-kor.hu/20120530_a_japan-amerikaiak_internalasa_a_masodik_vilagaboruban
- Virág, T. (1987): Gyermekkori neurotikus állapotok, magatartászavarok történelmi háttere. In *Emlékezés egy szederfára. Esszék és esettanulmányok*. Animula Kiadó, 2000.

Tompa Andrea

Heldenplatz és Hősök tere

MÚLTFELDOLGOZÁS A KORTÁRS MAGYAR SZÍNHÁZBAN

*Nem vagyunk mindig annyira bűnösök,
mint amennyire érezzük magunkat,
de annyira büntelnek sem,
mint ahogy hinni szeretnénk.*

Alice Miller

A múlt sosem volt annyira jelen idejű, mint a XX. században, állítja *Present pasts: urban palimpsests and the politics of memory* című könyve bevezetőjében Andreas Huyssen.¹ „Nem is olyan régen még adott volt számunkra a történelemről alkotott diskurzus, hogy garantálja a múlt relatív stabilitását magában a múlt-

ban” – írja. A nyugati társadalmak számára az elmúlt néhány évtizedben az emlékezés, azaz a múlt felé fordulás vált központi problémává, szemben a XX. század azon törekvéseivel, amelyek a jövő időt kívánták jelenné tenni, például az Új Ember vagy a tiszta faj megteremtése révén. Huyssen a XX. század tereiben, művészetében az emlékezés és az időbeliség iránti érdeklődés olyan hipertrófiáját látja, amely egyenesen a történettudományoktól magukat megkülönböztető emlékezet-stúdiumok (*memory studies*) születéséhez vezetett. Az emlékezés iránti érdeklődés ugyanakkor szöges ellentétben áll a posztmodernnek az idővel, emlékezéssel, térbeliséggel, a kulturális identitással kapcsolatos fogalmával. Az emlékezet-stúdiumok visszaperlik azt az időt, teret és személyességet, amelyet a posztmodern gondolat a „vég” hangsúlyozásá-

¹ Andreas Huyssen: *Present pasts: urban palimpsests and the politics of memory*. Stanford University Press, 2003.